

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2.2327>**Ю. Кривицький,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ТА ПРАВОВА РЕФОРМА: ПРОЯВИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ І ВЗАЄМОВПЛИВУ

Постановка проблеми. Прогресивні перетворення, що здійснюються в Україні протягом останнього часу в усіх сферах суспільного життя – соціальній, економічній, правовій, – спрямовані на зміцнення та розбудову демократичної, соціальної та правової держави. Водночас відбуваються зміни в реалізації прав і свобод людини, створюються необхідні умови для творчого розвитку особи, забезпечення її гідності та добробуту. Конституція України проголошує пріоритетність правових основ життя, що визначені в її принципах та нормах і підкріплюються демократичними засадами та суспільною практикою. На сучасному етапі активного праводержавотворення істотного значення набуває проблема правового виховання населення, оскільки в більшості громадян рівень правової свідомості та правової культури має бути значно вищим. Без глибокого розуміння соціокультурної природи права, сутності та змісту його принципів і норм, значення правовідносин неможливе свідоме сприйняття і виконання населенням, державними службовцями вимог норм права [1, с. 4].

Правосвідомість і правова культура суспільства набувають істотного значення саме в період реформаторських змін, оскільки будь-яка нова правова ідея може бути втілена в життя лише тоді, коли вона сприйнята населенням. Спроби правових перетворень та їх результати свідчать про невідповідність між новими правовими

ідеалами і все ще низьким рівнем правосвідомості та правової культури більшості населення. Цей тривожний сигнал не лише засвідчує необхідність подолання деформацій правосвідомості різного ступеня, протидії корупції та злочинності, а й визначає правове виховання одним із пріоритетних напрямів правового розвитку. Успішне проведення правової реформи потребує якісно нового рівня правосвідомості й правової культури, найважливішим інститутом з формування яких є правове виховання. Крім того, правова реформа зумовлює зміни правового мислення, юридично значущої поведінки суб'єктів права та потребує адекватного реагування правовиховними засобами. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває дослідження взаємозв'язку та взаємовпливу правового виховання і правової реформи.

Аналіз досліджень і публікацій.

Проблематика правового виховання є досить поширеною в межах предмета загальнотеоретичного правознавства та перебуває в центрі уваги як провідних науковців, так і нової генерації молодих дослідників. Більш широке та рельєфне бачення системи правового виховання досягається шляхом осмислення останнього разом з іншими правовими та державними явищами і процесами, зокрема правовою реформою. Науково-теоретичною основою цієї наукової розвідки є праці О. В. Батанова, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна, Ю. Ю. Калинов-

ського, О. М. Костенка, С. М. Легуші, Я. І. Ленгер, С. І. Максимова, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, О. В. Петришина, Т. С. Подорожної, М. М. Почтового, О. В. Пунько, В. М. Селіванова, В. О. Сердюк, М. О. Супруна, В. Я. Тація та ін.

Мета та завдання. Метою цієї статті є узагальнення і розвиток теоретико-методологічних знань про прояви взаємозв'язку та взаємовпливу правового виховання і правової реформи в межах розроблення теорії останньої. Для досягнення цієї мети сформульовано такі завдання: по-перше, здійснити загальнотеоретичну характеристику правового виховання; по-друге, проаналізувати роль правовиховної діяльності в сучасній практиці праводержавотворення в умовах суспільних трансформацій; по-третє, розкрити співвідношення між правовим вихованням і правовою реформою.

Виклад основного матеріалу. Правове виховання як складний і багатоплановий соціально-педагогічний процес, провідними елементами якого є права соціалізація, права культура та правосвідомість, посідає особливе місце в системі суспільного виховання, взаємодіючи з іншими його видами: культурним, моральним, політичним, естетичним, патріотичним тощо. В юридичній словниково-енциклопедичній літературі під правовим вихованням традиційно розуміється система державних і недержавних заходів, спрямованих на формування у громадян належного рівня правосвідомості й правової культури [2, с. 40]; цілеспрямована, систематична діяльність державних органів та їх посадових осіб, інших суб'єктів права, виражена в системі державних і недержавних заходів, спрямованих на формування у громадян належного рівня правосвідомості й правової культури [3, с. 714]; цілеспрямована та систематична діяльність держави й суб'єктів громадянського суспільства з метою

формування у громадян належного рівня правосвідомості та правової культури шляхом усвідомлення ними низки соціально-правових цінностей і норм, що є підґрунтям правової поведінки та позитивної соціалізації людини [4, с. 655].

У вітчизняній юридичній науці представлено різні підходи до розуміння правового виховання (в широкому і вузькому значеннях; в юридичному, психологічному та педагогічному вимірах), зокрема через родові поняття «діяльність», «вплив», «процес», «механізм», «функція», «політика» тощо. У загальному плані правове виховання розглядається як складний соціокультурний феномен, невіддільний від таких комплексних юридичних явищ як права культура, права свідомість і права соціалізація. Правове виховання в основному спрямоване на формування та підвищення рівня правосвідомості й правової культури. Саме свідомість людини, її інтелект і здатність сприймати, оцінювати та здійснювати певні правові явища є об'єктом правового виховання. За результатами міждисциплінарного дослідження правове виховання визначається як здійснювана на основі норм і принципів права за допомогою спеціальних форм і методів послідовна, систематична та цілеспрямована діяльність суб'єктів права, що має на меті підвищення рівня правової свідомості та правової культури окремих індивідів, соціальних груп та суспільства в цілому і зорієнтована на їхню соціально активну правомірну поведінку [5, с. 400].

У розрізі вивчення загальнотеоретичних засад правового виховання окремих категорій населення особливий науковий інтерес становлять напрацювання С. М. Легуші стосовно сутності, функцій і механізму правового виховання курсантів вищих навчальних закладів Міністерства внутрішніх справ України [1; 6]. На його переконання, правове вихо-

вання курсантів – це цілеспрямована, організована, послідовна, систематична та системна діяльність державних органів, інших учасників правових процесу з метою формування в них необхідного рівня правової свідомості, правової і професійної культури, свідомого ставлення до виконання вимог нормативно-правових актів, законслухняності, службової дисципліни, правомірної поведінки, прагнення до соціально-правової активності. При цьому сутність правового виховання курсантів, з одного боку, проявляється в його функціях, де синтезуються основні напрями правових процесу, а з іншого – вона базується на системі норм права та здійснюється за допомогою низки засобів, форм і методів [6, с. 4, 12].

Ключовими цілями правового виховання є виховання в особі поваги до права, прав і свобод іншої людини та психологічного бажання й готовності поводитися правомірно; досягнення глибокого розуміння сутності права, свідоме ставлення до прав та обов'язків, повага до правового порядку, готовність дотримуватися і сумлінно виконувати норми права, що відповідають універсальним правовим цінностям і основоположним принципам права. До завдань правового виховання в умовах демократії належать: 1) створення передумов для переходу від зовнішнього контролю за правомірністю поведінки до самоконтролю, що підвищує ефективність правового регулювання, забезпечує стабільність правопорядку й знижує тиск на правову інфраструктуру; 2) залучення громадян до вироблення суспільно важливих рішень шляхом поширення під час правового виховання цінностей самовираження; 3) забезпечення змістової легітиматії позитивного права шляхом доведення до учасників суспільних відносин відповідних правових цінностей та їх сприйняття ними через правосвідомість; 4) сприяння утвердженню толерантності в суспільстві шляхом

поширення знань про інші культури, способи самовираження і прояви людської індивідуальності; 5) створення передумов утвердження в суспільстві верховенства права як основоположного елемента його конституційної традиції; 6) формування правової активності учасників суспільних відносин завдяки інтеріоризації правових цінностей, розвитку стійкого переконання у справедливість норм права [7, с. 8, 163].

Змістом правового виховання є роз'яснення особі основних аспектів цінності права та необхідності дотримання норм права для нормальної життєдіяльності всього суспільства та самої особи; процес цілеспрямованого та систематичного впливу на правосвідомість особи за допомогою сукупності правових заходів, певних способів і засобів, якими володіє суспільство. Правове виховання включає правову освіту населення, різні форми пропаганди права, прищеплення поваги до форм (джерел) права і свідомої реалізації норм права. Серед ознак правового виховання виокремлюють такі: послідовність; систематичність; цілеспрямованість; реалізація через діяльність суб'єктів права; цільова спрямованість на формування і підвищення правової свідомості та правової культури; використання правових форм і методів; базування на принципах і нормах права [5, с. 401]; воно пов'язане з іншими формами соціального виховання (розумовим, моральним, громадянським, політичним тощо); має інтенціональний і екстенціональний компоненти; носить ескалаційний (ступеневий) характер; тісно пов'язане з правовою соціалізацією; має цілеспрямований характер, внутрішню будову, структуру; під час здійснення правового виховання вивчається правова реальність [8, с. 21].

Систему правового виховання утворюють такі елементи: суб'єкти – адресат правового виховання, державні органи, інститути громадянського

суспільства, спеціально уповноважені державою особи, які здійснюють правовиховну діяльність (офіційні та неофіційні, формальні й неформальні); об'єкти – люди або соціальні групи, яких виховують (набуває поширення підхід, згідно з яким об'єкт (адресат) правового виховання розглядається одночасно в якості його суб'єкта); сукупність правовиховних засобів; форми й етапи правового виховання. Форми та засоби правового виховання, що можуть застосовуватися в суспільстві, спрямовані на реалізацію його низки функцій: передача вихованцям (індивідам, суспільним групам) певної сукупності правових знань, умінь і навичок; формування правових ідей, емоцій, почуттів, переконань у правосвідомості вихованців, вироблення правової настанови на правомірну поведінку. Вивчення системи правового виховання дозволяє більш глибоко зрозуміти природу самого права, закономірності, тенденції та випадковості його дії на свідомість і поведінку учасників суспільних відносин, а також характер зумовленості сутності права, пануючими в суспільстві уявленнями про справедливість, свободу, рівність, гуманізм та інші правові цінності, що значною мірою формуються завдяки правовому вихованню.

Будь-який реформаторський період у кожній сфері діяльності людини потребує не зниження, а суттєвого підвищення рівня правосвідомості та правової обізнаності. Це одна з основних вимог громадянського суспільства, оскільки право народу на належне урядування передбачає і участь у прийнятті державницьких рішень, і їх імплементацію в законодавство, а це не можливо без належної якості та обсягу правових знань. Рівень правової освіти й достатній для розвитку громадянського суспільства ступінь правової освіченості конкретної особи, безперечно, сприятимуть ефективному полілогу держави, громадян-

ського суспільства, науки та людини. Це буде суттєвим кроком в усіх реформаторських трансформаціях суспільних відносин, зокрема у сфері правосуддя [9, с. 106]. Інструментарій перетворення судової системи не може обмежуватися виключно змінами процесуального законодавства та конституції держави. Не останню роль у цьому відіграє сприйняття суспільством нових норм і певних законодавчих змін. Побудова демократичної, правової держави, проголошеної Конституцією України, зумовлює суттєве підвищення правосвідомості громадян, їхньої правової культури, неухильне дотримання ними вимог законодавства, послідовну реалізацію основних прав і свобод людини й громадянина. Успішне вирішення цих завдань залежить від багатьох факторів і здебільшого від рівня організації правової освіти та виховання населення країни [10, с. 122].

Конкретними показниками ступеня наближення до суспільного ідеалу є темпи і якість державотворчих процесів, які безпосередньо зумовлені станом правової свідомості та правової культури в цілому і спрямованістю правового виховання зокрема. Вплив останніх на процес розбудови держави відбувається за рахунок таких чинників: а) стан юридичної науки, яка впливає на державотворення шляхом формування суспільного ідеалу, концептуального обґрунтування і розроблення державно-правових реформ і нормативно-правових актів, наукового забезпечення юридичної освіти; б) рівень правової вихованості суб'єктів владних повноважень як гарантія додержання режиму неухильного виконання законів; в) якість вищої юридичної освіти, що зумовлює формування генерації професійних юридичних кадрів; г) показники та якість правової вихованості громадян, що уможливають функціонування державного механізму; г) здатність правового виховання попереджати та виправляти прояви

деформації правосвідомості, тобто орієнтувати на правомірну поведінку, а також вирішальний вплив правового виховання та цінностей, закладених у його основу, на обрання стилю правомірної поведінки [5, с. 318].

Особливе значення для становлення правової держави має рівень правової вихованості суб'єктів влади, зокрема державних службовців і посадових осіб органів місцевого самоврядування, оскільки від їх рішень залежать долі громадян, жителів громади, майбутнє суспільства. Сучасний стан розвитку держави характеризується значним збільшенням законодавчої бази, у практику державної діяльності впроваджуються нові принципи. Ці процеси відбуваються в умовах певної політичної конфронтації між владними структурами й опозицією, невизначеності взаємовідносин владних інститутів між собою, посилення бюрократичних тенденцій у сфері виконавчої влади і місцевого самоврядування, значного розвитку відомчої нормотворчості, що часто призводить до порушення Конституції та законів України, прав і свобод людини і громадянина та унеможливує існування правового суспільства. Тому нині питання етики публічної служби, правової вихованості управлінських кадрів вимагають першочергової уваги. Крім того, в умовах транзитивного суспільства курс на побудову правової держави передбачає масштабне реформування. При цьому політико-правова, адміністративна, судова, економічна реформи повинні забезпечуватися не лише належними юридичними механізмами, фінансовими і матеріальними ресурсами, а й професійними кадрами. Так, у перебігу реформи державної служби має бути сформовано корпус професійних чиновників, здатних ефективно виконувати управлінські функції, додержуватися прав і свобод людини і громадянина, сприяти їх реалізації [11, с. 182].

Звідси слідує, що будь-які заходи в межах правової реформи необхідно

розпочинати з підвищення рівня правосвідомості та правової культури як усього населення, так і суб'єктів, які уповноважені здійснювати правову реформу (політичної та правової еліти) [12, с. 38]. В умовах правової реформи саме правове виховання створює умови для розвитку правової активності людей у суспільстві, прищеплює позитивне ставлення до права, формує почуття поваги до таких цінностей як справедливість, свобода, рівність і гуманізм, забезпечує безперешкодний доступ населення до форм (джерел) права.

Відповідно до позиції Н. М. Пархоменко та Т. С. Подорожної, пріоритетами всіх реформ є людина, сім'я, суспільство, держава. Це визначає зміст основних елементів (напрямів) концепції правової реформи, яка має такі ціннісні орієнтири: 1) питання правового забезпечення низки найважливіших напрямів формування і функціонування державності й розвитку повноцінного громадянського суспільства; 2) законодавче забезпечення системи прав людини в суспільстві, передусім реальних гарантій прав і законних інтересів особи; 3) зміцнення і захист конституційного ладу; 4) реформування державного управління, в тому числі вдосконалення системи державної реєстрації громадських об'єднань та інших юридичних осіб і контроль за їх діяльністю; 5) створення цілісної правової бази організації та діяльності судової системи і органів юстиції; 6) формування правової основи й інституційна реформа правоохоронної системи для посилення протидії злочинності; 7) вироблення принципів напрямів і форм здійснення реформи місцевого самоврядування; 8) розвиток системи правового виховання, в тому числі поліпшення системи юридичної освіти й юридичної науки; 9) проведення правової експертизи в нормотворчій і правозастосовній практиці тощо [13, с. 27]. Таким чином, правова реформа проводиться в першу чергу

з метою реалізації норм Конституції України та зміцнення на її основі вітчизняної державності, правових основ українського суспільства, а також забезпечення системності, плановості та координованості нормотворчого процесу [14, с. 30–31; 15, с. 103].

Заперечуючи революційні методи перетворення правової реальності, сучасна філософія правової реформи визнає пріоритет еволюційних, прогресивних змін спочатку у правовій культурі та правосвідомості, а потім у правовій діяльності [16, с. 19]. Водночас організація ефективної системи правового виховання неможлива без вдосконалення всієї правової системи, оновлення чинного законодавства, підвищення правосвідомості та правової культури посадовців, юристів, усього суспільства. Завершення правової реформи в Україні покликане підсилити механізми підтримання правового порядку на основі принципів самоврядування та народовладдя, а також верховенства права в усіх сферах життя суспільства. Проте одне лише впорядкування і вдосконалення правової системи навряд чи переросте у правову культуру чи стабільну правосвідомість громадян, адже сама по собі правова система не гарантує реалізацію норм права в суспільному житті. Унаслідок цього необхідно не лише вдосконалювати законодавство, а й відроджувати моральність українського народу, на основі якої буде розвиватися правова культура нашого суспільства [5, с. 387]. Саме тому одним з найважливіших завдань демократичної трансформації в Україні, рівноправного входження її у світовий економічний і правовий простір є інтенсивне формування духовних засад суспільства, утвердження в ньому за допомогою реформованої системи загальної освіти і виховання загальнолюдських морально-етичних цінностей, які мають протистояти будь-яким міркуванням економічної користі та політичної доцільності

[17, с. 71]. З метою підготовки суб'єктів суспільних відносин до сприйняття нових правових цінностей, котрі з'являться в ході правової реформи, важливо в них виховати таку правову свідомість, яка б відповідала не тільки загальнолюдським цінностям, принципам міжнародного права, а й історичним традиціям і менталітету українського народу [18, с. 196].

Висновки. На підставі опрацьованого вище можна дійти таких висновків:

Правове виховання є складовою правової соціалізації особи та спрямоване на глибоке розуміння аспектів і рівнів цінності права, свідоме ставлення до прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, повагу до правового порядку, сумлінну реалізацію норм права. Правовиховний процес, головною метою якого є переміщення правовий цінностей із зовнішньої для людини сфери у площину її внутрішніх уявлень, виступає важливим механізмом праводержавотворення, а також засобом подолання деформацій правосвідомості та правової культури. Правове виховання відіграє суттєву роль в умовах розбудови в Україні правової держави і громадянського суспільства, утвердження верховенства права як у мирний час, так і у воєнний і післявоєнний періоди. Правовиховна діяльність здатна ініціювати перетворення, нововведення у важливих сферах буття людини та суспільства. Успіх багатьох суспільних трансформацій значною мірою залежить від активної правомірної поведінки суб'єктів права, прищеплення їм правових цінностей, переконань, мотивів й установок, створення необхідних правових засад для вільного розвитку громадянського суспільства, правової та професійної підготовки суб'єктів владних повноважень.

Правове виховання безпосередньо впливає на прогресивний правовий розвиток, ефективність правової реформи шляхом підвищення рівня правосвідомості та право-

вої культури. Параметри правової реформи залежать від низки чинників, зокрема якісного стану суб'єкта правової реформи, його мотивації, зрілості й підготовленості до правових перетворень і високого ступеня правосвідомості та правової культури суспільства в цілому. У свою чергу правова реформа передбачає суттєву зміну змісту, форм, засобів, способів і методів правовиховної діяльності. Одним із завдань і напрямів правової реформи є формування всебічно та гармонійно розвинутих особистостей, юристів-професіоналів з належним рівнем правосвідомості та правової й професійної культури. Звідси слідує, що правове виховання та правова реформа перебувають між собою в діалектичному взаємозв'язку і взаємовпливі.

У статті узагальнено та розвинуто теоретико-методологічні знання про прояви взаємозв'язку і взаємовпливу правового виховання та правової реформи в межах розроблення теорії останньої. Здійснено загальнотеоретичну характеристику правового виховання шляхом визначення його ознак, цілей, завдань, функцій і системи. Встановлено, що правове виховання є складовою правової соціалізації особи та спрямоване на глибоке розуміння аспектів і рівнів цінності права, свідоме ставлення до прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, повагу до правового порядку, сумлінну реалізацію норм права.

Проаналізовано роль правового виховання в сучасній практиці праводержавотворення в умовах суспільних трансформацій. Правовиховна діяльність здатна ініціювати перетворення у важливих сферах буття людини та суспільства. Успіх багатьох суспільних трансформацій значною мірою залежить від активної правомірної поведінки суб'єктів права, при-

щеплення їм правових цінностей, переконань, мотивів й установок, створення необхідних правових засад для вільного розвитку громадянського суспільства, правової та професійної підготовки суб'єктів владних повноважень.

Розкрито співвідношення між правовим вихованням і правовою реформою. Обґрунтовано, що правове виховання безпосередньо впливає на прогресивний правовий розвиток, ефективність правової реформи шляхом підвищення рівня правосвідомості та правової культури. Параметри правової реформи залежать від низки чинників, зокрема якісного стану суб'єкта правової реформи, його мотивації, зрілості й підготовленості до правових перетворень і високого ступеня правосвідомості та правової культури суспільства. У свою чергу правова реформа передбачає суттєву зміну змісту, форм, засобів, способів і методів правовиховної діяльності. Доведено, що правове виховання та правова реформа перебувають між собою в діалектичному взаємозв'язку і взаємовпливі.

Ключові слова: правове виховання, правова культура, правосвідомість, правова реформа, ефективність правової реформи.

Kryvytskyi Yu. Legal education and legal reform: manifestations of interconnectedness and interaction

The article summarizes and develops theoretical and methodological knowledge about the manifestations of the relationship and interaction of legal education and legal reform in the development of the theory of the latter. The general theoretical characteristic of legal education by definition of its signs, the purposes, tasks, functions and system is carried out. It is established that legal education is a component of legal socialization

of a person and is aimed at a deep understanding of aspects and levels of value of law, conscious attitude to human and civil rights, freedoms and responsibilities, respect for the rule of law, conscientious implementation of law.

The role of legal education in the modern practice of law-making in the conditions of social transformations is analyzed. Legal education is able to initiate transformations in important areas of human life and society. The success of many social transformations largely depends on the active lawful behavior of legal entities, instilling in them legal values, beliefs, motives and attitudes, creating the necessary legal framework for the free development of civil society, legal and professional training of government officials.

The relationship between legal education and legal reform is revealed. It is substantiated that legal education directly affects the progressive legal development, the effectiveness of legal reform by raising the level of legal consciousness and legal culture. The parameters of legal reform depend on a number of factors, including the quality of the subject of legal reform, its motivation, maturity and readiness for legal change and a high degree of legal consciousness and legal culture of society. In turn, legal reform involves a significant change in the content, forms, means, methods and techniques of legal education. Legal education and legal reform have been shown to be dialectically interrelated.

Key words: legal education, legal culture, legal consciousness, legal reform, effectiveness of legal reform.

Література

1. Легуша С. М., Супрун М. О. Правове виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України: сутність, функції та механізм : монографія. Київ : Київський юридичний інститут, 2005. 97 с.

2. Батанов О. В., Кудлай Т. П. Правове виховання. Юридична енциклопедія : В 6 т. Т. 5 : П–С. / Редкол : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2003. С. 40.

3. Ганзенко О. О. Правове виховання. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Юридична думка, 2012. С. 714–715.

4. Калиновський Ю. Ю. Правове виховання. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / Редкол. : С. І. Максимов (голова) та ін. Харків : Право, 2017. С. 655–659.

5. Правове виховання в сучасній Україні : монографія / А. П. Гетьман та ін. / За ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2013. 440 с.

6. Легуша С. М. Сутність, функції і механізм правового виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2002. 16 с.

7. Тітомир О. С. Правове виховання на сучасному етапі державотворення в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2015. 213 с.

8. Федосєєва С. В. Загальнотеоретична характеристика правового виховання. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2014. № 3 (66). С. 15–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhniivs_2014_3_4

9. Оніщенко Н. М. Правосудна діяльність і правове виховання: запити громадянського суспільства. Часопис цивільного і кримінального судочинства. 2016. № 1 (28). С. 101–108. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chcks_2016_1_7

10. Іванюта Н. В. Правове виховання як інструментарій трансформації судової системи. Правовий часопис Донбасу. 2018. № 1 (62). С. 120–125. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pppd_2018_1_19

11. Філософія правового виховання : навч. посіб. / А. П. Гетьман та ін. / За ред. д-ра юрид. наук, проф. А. П. Гетьмана, д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. 2-ге вид., допов. Харків : Право, 2014. 248 с.

12. Кривицький Ю. В. Правова культура як визначальний чинник правової реформи. Організаційно-управлінські, економічні, психолого-педагогічні

аспекти забезпечення діяльності Єдиної державної системи цивільного захисту (ЄДСЦЗ) : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. курс., студ., ад'юнк. та здоб. (м. Черкаси, 17 бер. 2017 р.). Черкаси : ЧПБ імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2017. С. 38–39.

13. Пархоменко Н. М., Подорожна Т. С. Правова реформа як інструмент конституціоналізації правового порядку. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 26–31. doi: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.20.20.03>

14. Ленгер Я. І. Реформування правової системи України як засіб підвищення її ефективності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2007. 215 с.

15. Сердюк В. О. Правова реформа: теоретико-правові засади правового визначення терміну. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2013. Вип. 23. Ч. I. Т. 1. С. 99–103.

16. Кривицький Ю. В. Філософія правової реформи: світоглядно-методологічний вимір. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2021. № 2 (22). С. 11–21. doi: <https://doi.org/10.33270/02212202.11>

17. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти : монографія. Київ : Ін Юре, 2002. 724 с.

18. Чорнобай О. Л. Філософія фольклорного права : монографія. Львів : Західно-український консалтинг центр, 2013. 228 с.

